

- ¹ Jakab Elek: *Dávid Ferenc emléke*. Bp. 1879. 3.
² Uo. 2.
³ Program des evangelischen Gimnasiums zu Kronstadt 1862—63. Kronstadt 1863.
⁴ Nussbächer, Gernot: *Johannes Honterus*. București 1978.
⁵ Dück, Joseph: *Geschichte des Kronstädter Gimnasiums*. Kronstadt 1845.
⁶ Civium Gymnasii Coron. Matricula cui non solum omnes ejus Rectores rerum etiam Lectores et Collaboratores monnulli: praecipue vero studiosi ac Adolescentes quotquot inde a beata ipsius, per B. Honterum facta Reformae Sua ei nomina dederunt inscripti sequuntur: Reparata Opera Studioque Martini Ziegleri Gymn. ejusdem Rect. Anno MDCXCIX. Brassó, Fekete-templom levéltára.
⁷ Fabritius, Karl: Die Siebenbürgischen Studenten auf d. Universität zu Wittenberg im Reformationszeitalter. Arch. II. 137.

Dr. ERDŐ JÁNOS

DÁVID FERENC BIBLICIZMUSA

Négyszáz éve, 1579-ben Déva vár börtönében halt meg Dávid Ferenc¹, Erdély radikális reformátora és az unitárius egyház megalapítója. A reformáció első nemzedékéhez tartozott. Humanista és protestáns volt egy személyben, a dogmák és hitvallások bátor ellenfele, aki vallásos világképét a középkorinál emberibbé és ésszerűbbé akarta tenni, s abban a gondolkozó embernek több teret kívánt juttatni. Harcos életének értelmét a vallás igazságainak keresése és a lélek megnyitása képezte. Lelki fejlődése és életpályája külső történelmet, az erdélyi reformáció fejlődését szemlélteti.

1. Dávid Ferenc a Biblia gyermeke és teológusa volt.

A protestáns reformáció újra felfedezte a Szentírást, melyben a kijelentés és vallásos élet kiapadhatatlan forrását találta meg. Minden más csak szubjektív értékkel bíró tényezőként jöhetett számításba. A nemzeti nyelvre fordított Biblia a könyvnyomtatás segítségével mint tömegkommunikációs eszköz tört be a század társadalmába. Mindenki olvasta, vagy hallgatta, hogy mások felolvassanak belőle; széles körben magyarázták, vitakoztak és következtetéseket vontak le belőle: a Biblia a hitújítás legfőbb tekintélye és munkaeszköze lett.

Hiányos életrajzi adataiból nem tudjuk megállapítani, hogy Dávid Ferenc mikor és hogyan fedezte fel a „könyvek könyvét“. Kétségtelen, hogy a gyulafehérvári és brassói² iskolában, majd a wittenbergi és oderafrankfurti egyetemen alkalma nyílt közelebről megismerni a Bibliát. A 16. századot jellemző vallási nyugtalanság pedig, egy mélyebb vallássosság keresése, őt is, mint annyi mást, a Szentíráshoz vezette. Mindenkor vallásos emberének gyötrő kérdésére: „Mit cselekedjem, hogy az örök életet elnyerhessem?“ — ő is a Bibliában talált eligazító feleletet. Attól kezdve az igazságot megtaláló ember bizonyosságával vallotta: „Az pedig az örök élet, hogy megismerjenek téged, az egyedül igaz Istent, és akit elküldtél, a Jézus Krisztust“ (Jn 17,3). Jellemző, hogy ez a legtöbbet idézett bibliai hely műveiben! Életének értékeszménye a Szentírás lett, melynek igazságain kívül semmi mást nem keresett. Annak alapján

vizsgálta a dogmákat és hitvallásokat, segítségével törekedett az embert a feudális egyházi ideológia kötelékeiből kiszabadítani és az eredeti kereszténységet fokozatosan, lépésről lépésre helyreállítani: „lassan, lassan a gyenge dolgokról a nehezebbekre, a kicsikről a nagyobbakra... mert régtől fogva mind ilyen rendet tartott ebben az Úrsten⁴³.”

2. Közismert volt Dávid Ferenc bibliaismerete. A Szentírást nála senki jobban nem ismerte, annak jelentős részét hely és szöveg szerint emlékezetből tudta idézni. Arator [Szántó] István erdélyi jezsuita, Báthory István fejedelem bizalmasa, Claudius Aquavivának, a rendfőnökének küldött levelében írja Dávid Ferencről, hogy „éles elméjű, erős emlékező tehetséggel rendelkezett, a szent iratokban a legjáratosabb úgy, hogy az Ó- és Újtestamentum a kisujjában volt⁴⁴.” A Septuaginta és Vulgata mellett számos tudományos bibliakiadást használhatott. Rendelkezésre állott Erasmusnak 1516-ban kiadott görög—latin Újszövetsége; Sebastian Münsternek 1534—1535-ben megjelent héber—latin Ószövetsége; Sanctus Pagninusnak 1541-ben Serveto Mihály jegyzeteivel publikált latin Bibliája; 1535-ből Luther Márton német Bibliája. A magyar bibliafordítások közül rendelkezésre állott Pesti Gábornak 1536-ban és Sylvester Jánosnak 1541-ben megjelent Újtestamentuma, valamint Heltai Gáspárnak 1551—1565 között megjelent Bibliája.

Dávid Ferenc ismerte Erasmus bibliakritikai munkásságát, aki az 1516-ban kiadott Újtestamentumából éppen szövegkritikai megfontolások alapján kihagyta az 1Jn 5,7 verset.⁵ Ismeretes, hogy ez az egyetlen újszövetségi hely, mely a szentháromság három személyét összefoglalva említi: „Mert hárman vannak, akik bizonyosságot tesznek a mennyben, az Atya, az Ige és a Szent Lélek: és ez a három egy.”⁶ Jellemző az erdélyi humanisták állásfoglalására, hogy ezt az Újszövetséget Wagner Bálint 1557-ben, Brassóban, iskolai használatra újra kiadta.

Az unitáriusoknak Erasmus nem mondott újat, de szövegkritikai eredményeiben újabb érveket találtak hitelveik bizonyításához. Dávid Ferenc is gyakran hivatkozik a tudós humanistára, és megállapításait következetesen hasznosítja. Az egyik prédikációjában az 1Jn 5,7-ről ezeket mondja: „Erasmus Rotterdamus pedig az Újtestamentumnak magyarázatában sokat szól e mondásról, hogy sehol nem találta, hanem egy Hispániából hozott könyvben, melynek a szélire írták volt e mondást és nem a többi igéknek rendjében, melyből nyilvánvaló, hogy ez a mondás nem bizonyos a mi hitünk ágának megerősítésére.”⁶

Megjegyezni kívánjuk, hogy Erasmus erdélyi befolyására elsőként a katolikusok figyeltek fel. A Báthory István szolgálatában álló Antonio Possevino, olasz jezsuita Erasmus tanaiban látja az erdélyi unitarizmus egyik forrását.⁷

Dávid Ferenc reformatori munkásságának kezdetén elfogadta a hagyományos keresztény teológia tanítását, hogy a Szentírás Istentől sugalmazott könyveket tartalmaz. Később azonban a humanista filológia segítségével felismerte, hogy abban ellenkező értelmű mondások, kihagyások, trinitárius értelmezésű betoldások és változtatások találhatóak. Ettől kezdve a Bibliát szövegkritikai vizsgálódások rostáján szűri át, és csak az igazolt helyeket tekinti teológiailag elfogadhatóknak. Az ilyen szövegekből kér ellenfeleitől szó szerinti bizonyítást nézeteik alátámasztására, de innen merít ő is, amikor hitfelfogását a héber és görög szöveg ismeretében filológiai érvekkel is törekszik igazolni.

A Szentírás megértéséhez szükségesnek tartotta a héber és görög nyelv alapos ismeretét. Az Ó- és Újszövetség szövegében, megállapítása szerint, számtalan olyan nyelvtani alakzat és szabály van, melyekkel a könyvek írói mást fejeznek ki, mint azok fordításából érezhető. A Bibliában található megszemélyesítés, gondolatpárhuzam, ellentét és példázat pedig nem rejtenek különleges teológiai tartalmat, hanem mint irodalmi eszközök csak a mondanivalót színezik. Az eredeti nyelvek sajátosságai-
ból fakadó és nehezen fordítható kifejezéseket elkülönítette a számára elfogadható teológiai tartalomtól. Figyelemmel kísérte a Szentírás stílusát és szóhasználatát; utalt a szöveg egyszerűségére és tömörségére, melynek félreismerése teológiai tévedésekhez vezethet.

3. Dávid Ferenc tervei között szerepelt egy szövegkritikán alapuló latin és magyar Biblia kiadása, mivel a használatban levőket szövegűség szempontjából nem találta kielégítőknak. Ennek tudható be, hogy a műveiben közölt Szentírás-idézeteket tudományos igénnyel maga fordítja le. Tervéről az erdélyi viszonyokat jól ismerő Antonio Possevino tudósít. Közlése szerint az erdélyi unitáriusok körében intézkedések történtek a Biblia kijavítására; Dávid Ferenc ezzel unitárius szellemű Szentírást akart a nép kezébe adni, remélve, hogy ha azt az eredeti értelemmel fordítják le, benne tanai igazolást találnak.⁸ Valóban 1567—1578 között Kolozsvárt ismert antitrinitárius teológusokból alakulóban volt egy munkaközösség, mely képes lett volna a Szentírás kiadására.⁹ A Báthoryak valláspolitikája miatt terve nem valósulhatott meg. Hogy a tervezett fordítás elkészült-e, arról adatok hiányában bizonyosat nem tudhatunk. Mindenesetre, ha el is készült, a szöveg nem maradt fenn.

4. A Szentírás magyarozatára Dávid Ferenc nagy gondot fordított. A dogmatikus protestánsok betű szerinti és allegorikus értelmezésével szemben a szabad, egyszerű és hiteles szövegértelmezés mellett foglalt állást. A Bibliának csak egy értelmet tulajdonított, mely olyan világos, hogy még egy „tudatlan, egyszerű ember“ is képes megérteni. „Nincs olyan keresztény — mondja Dávid Ferenc —, akinek az Isten annyi lelket ne adna, hogy a Szentírásból meg nem érthetné, mi szükséges az üdvösségére, csak a Szentírást meg ne vesse, mert igaz a Krisztus ígérete: Keressetek és találtok, zörgessetek és megnyitvatik néktek.“¹⁰

A Szentírás magyarozatához a nyelvek ismerete mellett nélkülözhetetlen az Isten lelke által megvilágosított értelem. Az észre való hivatkozás tipikus reneszánsz követelmény, mely az unitárius reformációban nyílt antidogmatikus állásfoglalással párosult. Az értelem megismerő tevékenységét a szentlélek egészíti ki, ez a Bibliának „igaz tanító és magyarozó mestere, világossága és mutatója, mely még a szegény írástudatlan parasztnak is a Szentírás értelmét megmutatja annyira, hogy az igazság értelmében gyakran még az igen bölcs deákokat is felülmúlja.“¹¹ A szentlélek által különböztetjük meg az igazat a hamistól, a jót a rossztól, és ami isteni az emberitől.¹²

Biblia-értelmezésének meghatározó elve volt, hogy a Szentírás önmagát magyarozza. Egybe kell vetni az egyik írást a másikkal, s a világosabbal magyarozni a homályosabbat.¹³ Arator [Szántó] István tudósítása szerint „Dávid Ferenc szokása volt, hogy a Szentírást a Szentírással magyarozta, és ha valamely az ő magyarozatával ellenkező helyet hoztak fel, azonnal felhozott más hasonló helyeket a Szentírásból, amelyek az

ő nézetét erősítették, s ezekből következett, hogy a vele szemben felhozott véleményt hasonló módon kell értelmezni.¹⁴

A Szentírás értelmezésénél nincs szükségünk hagyományra, az egyház tekintélyére, a zsinatok végzéseire, mivel ezek mind tévedhetnek. „Ha a szentírás igaz értelmére akarunk menni — mondja Dávid Ferenc —, ne legyünk emberek rabjai, az emberi végzésekhez ne kötelezzük magunkat. Az emberi végzések fényessége ugyanis mindig az igazi értelem fedele és megbántója volt.”¹⁵ Éppen ezért a Bibliához szabadon és előítélet nélkül közeledjünk, véleményünket pedig ne erőszakoljuk reá. Szem előtt tartandó, hogy a „szentírás élete és lelke Krisztus, melyet aki megismert és igaz értelmét vette, ez az egész Bibliának magyarázatában szabadon mehet“.

A Szentírás szövegéből Dávid Ferenc, éppen úgy, mint a többi reformátor, önkényesen válogatott és azokhoz ragaszkodott inkább, melyeket tanítása szempontjából döntőnek tartott.

5. A hagyományos keresztény teológia a Biblia könyveit egyformán és együtt tartotta érvényesnek. Dávid Ferenc ezzel szemben azt tanította, hogy az Ó- és Újszövetség, a Szentírás könyvei, értékben egymástól lényegesen különböznek. Ebben a megállapításban már benne rejlett a Bibliának mint emberi munkának a gondolata. Műveiben részletesen ismerteti a Szentírás két része közötti különbséget, és az Újszövetség értékprioritását. „Ha az Isten igazságát meg akarjuk érteni — mondja —, el kell választanunk a betűt a lelki értelemtől, az árnyékot a testtől, a sötétséget a világosságtól, mely a két Testamentum különbségében mutatkozik meg... Valaki e nyilvánvaló különbséget nem látja... az a törvényt az evangéliummal összekavarja, Krisztust eltörli Mózesrel, az árnyékot és a betűt a testtel és a lélekkel összezavarja.”¹⁶

Az Ó- és Újszövetség közötti értékkülönbség a „Törvény“ és az „Evangélium“ ellentétében tükröződik. „A törvény harc, félelem és rettegés; az evangélium kegyelem, szeretet és lelki vidámság. Az Ószövetség fiai gyermekek voltak, gyermekek tanítása alatt, rabszolgák; az evangélium alatt az emberek Isten fiai, Krisztus atyafiai.”¹⁷ „A törvény követel és vádol, az evangélium ezzel szemben ígér és felel. A törvény elkárhoztat, az evangélium megment.” „Jól meg kell látnunk, hogy Mózesrel Krisztussal, a törvényt az evangéliummal össze ne elegyítsük és össze ne zavarjuk, miképpen a mai időkben sokan cselekszik.”¹⁸ Az Újtestamentum lelke Dávid Ferenc szerint Krisztust dicsóítja és az ő evangéliumát, nem pedig Mózesrel vagy a törvényt. A törvény lelke a félelemnek, rettegésnek és rabságnak lelke volt, nem a szabadság vagy a fiúság lelke, miként az Újtestamentum lelke. A törvényben a test igazsága volt, az evangéliumban a lélek igazsága mutattatik meg. „A törvény volt a jövendő jóknak árnyéka, az evangélium pedig a megadott jelenvalóknak világossága. A törvény különböztette meg a körülmetélt zsidókat a körülmetéletlen pogányoktól. Az evangélium pedig összeszerkeszti és mindenféle szentségeket egyesít. A törvényben cselekedeti és testi igazság van, az evangéliumban pedig a léleknek és életnek igazsága.”¹⁹

Az Újszövetség elsőbbsége többek között kitűnik Dávid Ferenc műveiben található bibliai idézetek és utalások számából. Így pl. a *Rövid Magyarázat* c. munkájában az ószövetségi idézetek száma 84, ezzel szemben az újszövetségi 321; *A szentírásnak fundamentumából vett magya-*

rázat c. munkájában 108 ószövetségi és 247 újszövetségi idézet található; *Első része a szentírásnak külön-külön részéből vett prédikációknak* c. művében a prédikációk alapigéi közül 13 ószövetségi és 44 újszövetségi; ugyanakkor 528 ószövetségi és 1512 újszövetségi idézet szerepel benne; *Az egy ő magától való felséges Istenről* c. könyvében 250 ószövetségi és 860 újszövetségi idézetet találunk; *Az egy Atya Istennek és az ő áldott szent fiának* c. művében az Ószövetségből 137, az Újszövetségből 398 alkalommal idéz; a *De Dualitate* c. művében 6 ószövetségi és 71 újszövetségi idézet van. Megjegyezni kívánjuk, hogy az Ószövetségből leggyakrabban Ézsaiás könyvét, az Újszövetségből pedig az evangéliumokat és a páli leveleket idézi.

6. Dávid Ferenc reformációjának alapja és zsinórmértéke a Biblia. „Csak az Isten igéjében kell azért megnyugodnunk — mondja —, és semmit azonkívül nem kell hinnünk, sem cselekednünk, avagy rendelnünk.“²⁰ Hitújításában az igazság megismerésének első lépcsőfoka annak a felismerése volt, hogy a háromság dogmájának műszavai, kifejezései ismeretlenek a Bibliában. „Sem az evangélisták, sem az apostolok egy szót sem írtak írásaikban a lényeg, tulajdonság, háromság, az örökkévaló Fiú és annak öröktől fogva való születése felől.“²¹ Ezeket a kifejezéseket a filozófusok és skolasztikus teológusok alkották Dávid Ferenc szerint, akiket „szófisták“-nak címzett, s megvetését írántuk mindig kimutatta. Méltánytalanok tartja, hogy az antikrisztus „eretnekeknek ítélt, hogy nem akarunk immár hinni az állatban, személyben, természetben, megtestesülésben és egyébféle szemfényvesztésekben, communicatio idiomatumban, relatiókban, notiovalításban, kikben ő parancsol, hogy higgyünk. De ha ezek szükségesek az üdvösségre, bezeg soha egy szegény paraszt keresztény nem üdvözülni, mert ő soha ezeket meg nem tanulhatja éltében.“²²

A Bibliához való visszatérés és az igaz vallás helyreállítása feltételezi a Szentírástól idegen kifejezések elvetését: ez az első lépés az unitarizmus felé. Az igazság megismerésének következő lépcsője a háromság dogmájának vizsgálata volt, melynek eredményeként kétségbe vonta annak bibliai eredetét. A dogma eszméje Dávid Ferenc állítása szerint a görög filozófiából származik, Athanasius és a niceai zsinat által került a keresztény vallásba. „Nem találjuk sehol a szentírásban — mondja —, hogy az Isten háromság vagy négység volna, vagy pedig lényeg, avagy személyes, hanem hogy egy és egyedül való... Következésképpen mivel az Isten csak egy, nem lehet kettős, sem hármas, sem lényegből, sem személyből álló, mert ő csak egy tiszta lélek.“²³ „Az egymástól személyileg és tulajdonságaikra nézve valósággal különböző három Istenről a próféták és apostolok írásaiban sehol emlékezet nincs. Isten a legegyszerűbb lélek, mely összetételből nem állhat, megosztást nem tűr.“²⁴ Konklúziója szerint: „Nekünk nem Athanasiust, hanem amit Krisztus mond, azt kell követnünk. Senki más alapot nem vethet, mind amit ő vetett. Emellett kell megmaradnunk...; a mi hitünknek igaz volta nem amaz conciliumok végzésében, vagy amaz Atyának gondolatjában erősített meg, hanem az Istennek nyilvánvaló igéjében, kit minekünk követnünk kell.“²⁵

A háromsággal szemben a Bibliának az egy Istenről szóló tanát hirdeti. „Nincs az egész derék Szentírásban világosabb és nyilvánvaló tudomány, mint az egy Istenről való tudomány, mely Istent mindenkor

az írás a mi Urunk Jézus Krisztus szent Atyjának mond lenni.²⁶ „A Szentírás egy Istent mond, nem hármast, egy Krisztust, nem kettőt, egy hitet, egy keresztséget és egy úrvacsorát: semmit sem mond kettősnek.”²⁷

Isten egységében a vallás ésszerű igazságát ismerte fel. „Istentől az emberbe oltott természetes ismeretek, Isten ígéje, a tapasztalat, mind megerősítenek abban, hogy Isten szám szerint egy, ki forrása és eredete mindeneknek... Ő, mivelhogy szám szerint egy, többfelé nem osztható.”²⁸

Isten egységéből következett Jézus embervoltáról szóló tanítása. A Biblia lépten-nyomon az Atya és Jézus közötti különbségről beszél. A kettő között nincs egyenlőség és lényegazonosság. Ebből kifolyólag „csak az egy Istent, Krisztus Atyját kell segítségül hívni, nem pedig Krisztust, sem a szentlelket, sem a meghalt szenteket vagy más valakit Istenen kívül.”²⁹ Dávid Ferenc bibliai alapon tagadta Krisztus istenségét is, de tisztelte az evangéliumok tanítómesterét, aki által Isten fiai lehetünk. „Miképpen a kenyér erősíti és táplálja a testet, azonképpen a Krisztus a mi lelkünknek kenyere és élete.”³⁰ Mély tisztelete csendül ki vallomásából: „Szeretem az én Krisztusomat, hogy vérét kiontotta, valóban szenvedett és meghalt, lelkével pedig arra indít, hogy életemet kezébe adjam és bizonyos legyek, hogy megőriz és örök életet ad.”³¹

Dávid Ferenc teológiáját így foglalja össze: „Az egész szentírás az egy Istenről tanúskodik, ki minket teremtett, és az egy Istennek fiáról, Jézus Krisztusról, ki minket megváltott, és az egy szentlélekről, mellyel eljegyeztettünk az örök életre.”³² „Akik ezt az igazságot, hogy Isten egy, tagadják, a szentírás alapját és értelmét próbálják kiszagatni, és a szentírás bizonyosságait a maguk őszinte igaz értelmétől elcsavarják, Krisztusból, Isten emberfiából Istent faragnak.”³³

7. Dávid Ferenc biblicizmusa igent mond az emberre, az embert kívánja szolgálni. Az emberben Isten teremtményét látta, aki a Teremtő képét és hasonlatosságát hordozza. Az első teremtés csak a testi és földi embert alkotta, de a második, melyet Jézus által végzett az Isten, az ember a „vilá osság fia“ lett és képessé vált Isten megismerésére. Ez a belső istenismeret — a hit — Isten ajándéka, mely legnagyobb mértékben jelentkezett Jézusban. Ezért kell az evangéliumhoz visszatérnünk, hogy annak ismerete által nekünk is megajándékosson Isten ajándéka. Hitünket szentséges gondolatainkkal, buzgó fohászzkodásainkkal bizonyítjuk be és mutatjuk meg Istennek, az emberek előtt pedig az igazság cselekedetével.

Az ember üdvösségének forrása az Isten ismeretében van. Nem a hagyomány, nem az egyház, nem a cselekedetek, sőt még nem is a pusztán hit, hanem maga az ember az üdvösség szerzője, az ő lelki tehetőségeivel egyetemben.

A Szentírás nem idegenítette el Dávid Ferencet a világtól, ellenkezőleg, ehhez való viszonyulását meghatározta. A szentkönyv számára nem egy távoli isteni kijelentés volt, hanem a jelen valósága. Ő nemcsak egy szűk körű egyház- és teológiai reformért dolgozott, hanem egy új világról is, melyet a maga osztályalapjának megfelelően képzelt el és munkált. Társadalmi reform indításait a Szentírás alapján alkotta, de a huszitizmus, a humanizmus és a reformáció társadalomjavító törekvéseit is ismerte és felhasználta.

Az emberiség jövőjére irányuló nézeteit a Bibliából vett apokaliptikus képekben közli, és arról tanít, hogy közel van az idő, amikor megszabadulunk az antikrisztus fogságából. 1570-re jósolta az igaz vallás győzelmét és az új világ eljövetelét, mely örömmel és igazsággal teljes.³⁴ Az eljövendő új világ, amelyet Istenországának, Krisztus királyságának vagy új Jeruzsálemnek nevezett, tulajdonképpen nem más, mint a vallásos képzelet színeivel festett eszményi társadalom. Reformációja nem pusztán a teológiai reformokért vált népszerűvé, hanem a szegény nép, a plebejus és paraszti néptömegek ügyének szolgálatáért. Erre enged következtetni az unitárius reformációt kísérő erős társadalmi feszültség is.³⁵

Dávid Ferenc pozitív emberszemlélete tükröződik abban a törekvésében is, hogy az erdélyi egyház egységét megvalósítsa, és a különböző vallásos meggyőződések és csoportosulások békés együttélését lehetővé tegye. Reformációja által kiharcolt kedvező helyzetét nem a többi hitújítási irányzatok üldözésére, hanem a lelkiismereti szabadság és a vallásos türelem biztosítására használta fel. Szilárd meggyőződése volt, hogy a hit kérdésében nem „a hatóság kardjával“, hanem az „ige igazságával“ és a „lélek szeretetével“ kell harcolni. „Nincs nagyobb esztelenység, sőt lehetetlenség, mint külső erővel kényszeríteni a lelkiismeretet s a lelket, aki felett hatalommal csak Teremtője bír.“³⁶ *Az egy ő magától való felséges Istenről* c. munkájának Hagymási Kristófhhoz intézett ajánlásában a következőket írja: „Nem ajánlom ezt az írást oly formán, hogy az ellenkező fél írásának olvasásától el akarnám vonni Nagyságodat. Hanem ugyan kívánom és azon kérem Nagyságodat, hogy azokat is olvassa el és próbálja meg, melyik fél az ő magyarázatában követi inkább a Szentírásnak egyenes folyását.“³⁷

A tordai országgyűlés 1568-ban a dávidferenci reformáció szellemében mondta ki, hogy minden prédikátor a saját felfogása szerint hirdesse az evangéliumot, és hogy tanításáért ne fenyegetse fogsággal vagy elbocsátással, mert „a hit Istennek ajándéka, az hallásból léssen, mely hallás Istennek ígéje által vagyon“. Egyúttal a község jogává tette, hogy olyan prédikátort tartson, „kinek tanítása ő nekie tetszik“³⁸. Ennél meszebbre a lelkiismereti szabadság terén egyik európai ország sem ment el a 16. században. Amit a humanisták elméletben hirdettek, azt Dávid Ferenc a Biblia alapján gyakorlatilag törekedett megvalósítani.

8. Dávid Ferenc biblicizmusában feleletet találunk reformatori ideológiájának eredetére nézve is. Ismeretes, hogy teológiai ellenfelei, akik diszkreditálni akarták őt és reformációját, eretnekséggel vádolták: hogy tanítása antitrinitárius eretnekektől származik, mint pl. Sabellius, Árius, Serveto, Socinus, Blandrata; hogy vallását a Talmudból vagy a Koránból merítette. Dávid Ferenc e vádakkal szemben számtalanszor kijelentette, hogy tanítását nem az ókori vagy a 16. századbeli antitrinitáriusoktól vagy humanistáktól kölcsönözte. Reformációjával nem új dolgot kezdett; az egy Istenről szóló tanítása régi igazság, melyet a Bibliából ismert meg és tette közkinccsé Erdélyben. Valójában ő nem tett mást, mint a tudás, a humanizmus, a reformáció felismeréseit a Szentírással hozta összhangba. Nyilatkozatai közül edemesnek tartjuk kiemelni a következőket: „Nem pozdorjából, sem szalmából építjük hitünknek vallását, hanem az egész derék szentírásnak folyásából.“³⁹ „Az igaz és bosszúálló Istenre hagytam magam és arra az igazságra, melyet

nem a Koránból, sem Servetusból, hanem az élő Isten igéjéből tanultam, tanítottam és tanítom.“⁴⁰ „Ne állítsa senki, hogy mi új tudományt kezdetünk volna hirdetni, hanem megértse minden ember, hogy mi azon régi evangéliumot prédikáljuk, melyet Szent Pál és a többi apostolok hirdettek.“

„A mi hitünknek fundamentuma, melyben az örök élet helyeztetett, a prófétáknak és apostoloknak írásából vétetett.“⁴¹

9. Dávid Ferenc biblicizmusa a hit és a humánus összefüggésében nyitotta, a vallásos életet dinamizáló, az ember megújulását szolgáló, és a „semper reformanda“ elv mozgatóerejévé vált. A Szentíráshoz való ragaszkodás az unitárius reformáció ismertetője és meghatározó jegye lett. Ez tükröződik a kortárs-ellenfél, Leleszi János, az Erdélybe befogadott jezsuiták vezetőjének megállapításából is: „Nagyságos fejedelem tudja, mi az ő [ti. unitáriusok] alaptételük: azon kívül, amit a szentírás kifejezeten tanít, semmit sem kell elfogadni.“⁴² A zsinatok, hitviták és irodalmi alkotások is erről tanúskodnak.

Az 1566. március 15-i tordai zsinat többek között kimondja, hogy Jézusról „nem kell szófista módra azt kutatni, hogy az Atyának lényegéből vagy személyéből származott-e, mert erről a szentírás sehol sem emlékezik“⁴³.

Az 1566. április 24–27. napjaiban Fehérváron tartott hitvitázó zsinaton Dávid Ferenc és társai kinyilvánították, hogy az istenfogalommal kapcsolatos skolasztikus kifejezéseket, mint pl. essentia, substantia, persona, natura stb. el kell hagyni, mert ezek nem a Bibliából, hanem a filozófusoktól erednek.⁴⁴

Az 1568. március 8–18-i fehérvári hitvitán a vitázó felek elfogadták, hogy a hittételeket csak Isten világos igéivel lehessen bizonyítani és a Szentírás kifejezéseivel. A hitvitáról kiadott jegyzőkönyv tanúsítja, hogy Dávid Ferenc tételeit és hitvallását gazdag bizonyító bibliai helyekkel támasztja alá. Jellemző az is, hogy a hitvitán Dávid Ferenc és társai magukat „ministri professiones evangelicae“, ezzel szemben Méliusz Péter és társai „ministri ecclesiarum in Hungaria et Transilvania qui catholicam doctrinam de Deo profitentur“ néven nevezték.⁴⁵

Az 1569. évi váradi hitvitán Bekes Gáspár a fejedelem nevében azt kívánta a résztvevőktől, hogy a „vitatkozás csak a szentírásból legyen“⁴⁶.

A helvét-unitárius hitvitákról három dráma emlékezik meg. Kisebb jelentőségű a *Váradi Komédia* című, melyben a szerző egy magánvitát mutat be két szereplővel: a váradi háromsághivő házigazdával, Jacobus Czakó Turi, és unitárius vendégével, Stephanus Szabó Oroszházi, erdélyi „unius dei cultor“. Mindkét személy és maga a vita is költött. Az unitárius vallásról vitatkoznak anélkül, hogy egymást meg tudnák győzni. Végül is összevesznek, és a gazda elúzi vendégét. Jellemző a házigazda megállapítása unitárius vendégének bibliaismeretéről: „Bizony mondom, hogy igen tudja forgatni az írást, az én földim, valahol tanulta.“⁴⁷

Egy elképzelt hitvita paródiáját tartalmazza a *Debreceni disputa*, mely a Méliusz Péter vezette kálvinista párt és Varga — alias Dávid — Ferenc és társai között folyt le. Az egész vitában Dávidékat megkülönbözteti a másik féltől az, hogy ők csak a Szentírásra építenek, és hogy „textus szerént“ kívánnak az ellenféltől is bizonyosságot; az unitáriusok

győznek, mert Méliuszék nem tudnak olyat idézni, s így tanításuk: „emberi találmány“-nak bizonyult. Jellemző, hogy Varga Ferenc a vitában a Vulgatát nem fogadja el, mert megállapítása szerint, ami az Isten könyveiben nem volt benne, a háromságot, „Hieronimus creátlansága tötte bé hozzája“, és az igaz Bibliából ki is tudják azt. György kardinális, a vita egyik helvét szereplője, egyenesen Méliuszot hibáztatja, amiért magyar könyveket adott ki, és most már a paraszt is kibetűzheti, hogy benne van-e a Szentírásban a háromság vagy nincs. Arról is panaszkodik, hogy nincs nyugta a parasztoktól, rámennek, hogy mutassa ki, hol a szentháromság a Bibliában.⁴³

A harmadik hitvitázó dráma az 1588. augusztus 27—31. között valóban megtörtént „Pécsi disputa“-ról szól. A vita Pécsen, a ráckevei református prédikátor, Skaricza Máté és a pécsiek unitárius prédikátora, Válaszuti György között zajlott le. Tárgya az unitárius vallás volt. A disputa a kívánt eredménnyel ért véget: Skaricza Máté nem fogadta el ugyan az unitáriusok tanait, de elismerte, hogy ők is a Szentírásból keresik az igazságot, tehát nem mondhatók eretnekeknek.⁴⁹

10. A Szentírás, Dávid Ferenc identitásának alkotórésze és teológiai rendszerének fundamentuma, enélkül sem őt, sem reformációját nem érthetjük meg. A „könyvek könyvét“ a vallásos élet leggazdagabb forrásának tartotta, annak az erős alapnak, amelyről a vallást reformálni lehet és az apostoli egyházat újra lehet alkotni. Semmi tekintélyt rajta kívül nem ismert el. Mindent neki rendelt alá; vele mérte le a vallás és erkölcs világát. Fő törekvése volt minél közelebb kerülni hozzá, mert benne minden megtalálható, amire egy igaz kereszténynek szüksége van. Megítélése szerint „mindazok, amik az evangéliumban és az apostolok írásaiban foglaltatnak s az üdvösség alapját illetőleg a prófétai írásokkal megegyeznek, továbbá Isten tiszteletének és segítségül hívásának igaz módját tartalmazzák, az idők végezetéig fognak tartani. Mindazok pedig, amik időlegesekek, Istentől eleve megszabott időpontig fognak tartani“⁵⁰.

A keresztényeknek állítja Dávid Ferenc, Jézustól és tanításától kell függniök.⁵¹ „Elégedjünk meg Krisztus világos és egyszerű tanításával, midőn ezt mondja: az pedig az örök élet, hogy téged (szerelmes Atyám) higgyenek egyedül bizony Istennek, és hogy Jézus az elbocsátott Krisztus. Atyámfiak, keresztények, ha ez az örök élet, mit kívánunk többet? Hiszen csak az örök életet és az örök boldogságot keressük. S ha ezt megtaláljuk az e y Atya Isten és Jézus Krisztus ismeretében, mit bujdosunk az Antikrisztus útján? Jól hallod, Krisztus Urunk nem tanít sem a lényegről, sem a személyről, sem az öröktől fogva való Fiúról, sem a kettős Krisztusról. De tanít az egy Atya Isten ismeretéről, aki egy bizony Isten, és a názáreti Jézusról, aki a Krisztus, az igaz Messiás.“⁵²... „Disputáljanak az emberek valamíg akarják, hányják-vessék a személyeknek sokaságát, de ez az örök élet, hogy csak tégedet egyedül való Istent ismerjenek, és akit elküldtél a Jézus Krisztust.“⁵³ — Ebben látjuk Dávid Ferenc biblicizmusának kifejező összefoglalását.

A dévai vár halottja századának a jövő felé bátran haladó reformátora volt. Bogáti Fazekas Miklós, a kortárs úgy jellemezte, mint „theologus incomparabilis“⁵⁴. Ő viszont az Újszövetség szellemében „a megfeszült Jézus Krisztus szolgája“⁵⁵-nak nevezte magát. Találó és minősítő is egyben ez az elnevezés, mert Dávid Ferenc Jézus tanítványa-

ként az igazság szeretője volt. Isten törvényét követte, és Isten egyházának építését kereste. Élete Isten és ember szolgálata volt a Szentírás alapján. Radikális reformációja és az unitárius egyház megalapítása, a lelkiismereti szabadság és a vallásos türelem biztosításáért folytatott küzdelme — ez az ő életének maradandó értéke.

„Semmiféle múlt nem vész el soha: valahol és valahogy megmarad valamiben és munkál a jelenben, mert azért volt, hogy a jelen egy hosszú és széles káprázatát megteremtse. A múlt és múltunk nem vész el soha.“ Így őrizzük, éljük és visszük magunkkal a 400 éves múltból Dávid Ferenc életművét.

JEGYZETEK

¹ Dávid Ferenc halálának idejéről ellentmondásos tudósítások maradtak fenn. Haner György (*Historia ecclesiarum Transsylvanicarum*. Majnafrankfurt és Lipcse 1694. 301.), Lampe Frigyes Adolf — D. Ember Pál (*Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht 1728. 304.), A. Székely Sándor (*Unitária vallás története Erdélyben*. Kv 1839. 82.), mind 1579. június 6-ra teszik a reformátor halálát. Bogáti Fazekas Miklós naptár-feljegyzésében 1579. november 7-e szerepel (Pókoly József, *Bogáti magáról és Dávid Ferenczről*. KerMagv 37 (1902). 265.). Kénosi Tózsér János — Uzoni Fosztó István (*Historia ecclesiastica Transilvano—Unitaria*. I./A. 189), Jakab Elek (*Dávid Ferencz emléke*. Bp 1879. 243.) és más történészek szerint a reformátor 1579. november 15-én halt meg. Az unitárius egyház ez utóbbi időpontot fogadta el. (Lásd: Ferencz József, *Unitárius kis tükkör*. Cluj-Kolozsvár 1930. 39.; *Négyszáz év. 1568—1968*. Kv 1968. 25.) Véleményünk szerint Bogáti Fazekas Miklós közlése teki: tethő hitelesnek.

² Sebesi Pál a Honterus alapította brassói gimnázium anyakönyvében, az 1545-ben beiratkozott tanulók között talált „Franciscus Coloswarinus“ nevű diákot Dávid Ferencel azonosítja. Ezen az alapon feltételezi, hogy a fehérvári iskola elvégzése után Brassóban folytatta tanulmányait. (*A brassói és szebeni gimnáziumok unitárius diákjai a XVI—XVIII. században*. KerMagy 85 (1979). 55.)

³ Rövid magyarázat mikeppen az *Antichristus az igaz Istenről való tudomant meg homalosította*. Gyv 1567. Faksimile kiadás Kv 1910. 32. Ez utóbbi kiadásból vesszük az idézeteket.

⁴ Veress Endre (kiadó), *Epistolae et acta jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory* (1571—1513). Bp 1911. I. 185.

⁵ Erasmus Újtestamentumának 3. kiadásában kénytelen volt az 1Jn 5,7 verset visszaállítani, mivel ellenfelei szentháromságtagadással vádolták. Az eretnekség vádja ellen írt munkájában megjegyzi, hogy Krisztust az Újszövetségben ritkán nevezik Istennek, és hogy a Szentlelket az Újtestamentum soha nem nevezi Istennek. (*Adversus monachos quosdam Hispanos*. Opp. IX. 1023, 1040, 1050.)

⁶ *Első része az Szent Irasnac*. Gyv (1569). B ii lev.

⁷ *Atheismi Lutheri Melanchtonis, Calvini, Bezae, Ubiquitariorum, Anabaptistarum, Picardorum, Puritanorum, Arianorum et aliorum nostri temporibus haereticorum*. Vilnae 1586. 74—75.

⁸ Uo. 74—75.

⁹ Jakab Elek, *Dávid Ferencz emléke*. Bp 1879. 211; Gál Kelemen, *A kolozsvári unitárius kllégium története*. 1935. II. 383.; Sandius, Christopher, *Bibliotheca antitrinitariorum*. Freistadt 1684. 57.

¹⁰ Rövid magyarázat. 84.

¹¹ Uo. 84; lásd még: *Rövid vtmtatas az Istenec igeienc igaz értelmere*. Gyv 1567. L ij — L iij lev.

¹² *Első része az Szent Irasnac*. II. prédikáció Istenről.

¹³ Uo. Bi lev.; vö. *Rövid magyarázat*. 84—85, 87—88.

¹⁴ Veress E. i.m. 185.

¹⁵ *Rövid magyarázat*. 84—85, 87—88; *Első része az Szent Irasnac*. B iii lev.

¹⁶ *Az egy ő magától való felséges Istenről es az ő igaz Fiarol, a nazareti Jesusrol*. Kv 1571. Cij-C iij; F ij lev.

¹⁷ Uo. H iij — HIK lev.; vö. *Rövid magyarázat*. 85.

- ¹⁸ Rövid vtmutatas az Istennek igeienec igaz értelmere. O iij lev.
¹⁹ Első része az Szent Irsnac. G ii lev.
²⁰ Rövid magyarazat. 83.
²¹ Az egy ő magatol valo felséges Istenről. N—M iij lev.; vö. Első része az Szent Irsnac. B iii lev.
²² Rövid magyarazat. 12—13.
²³ Az egy ő magatol valo felséges Istenről. A iij lev.
²⁴ Refvtatio scripti Georgii Maioris. Kv 1569. H h lev.
²⁵ Első része az Szent Irsnac. Bb lev.; Az Szent Irsnac fundamentomabol vött magyarazat. Gyv 1568. E lev.
²⁶ Rövid magyarazat. 14; lásd még: Az egy Attia Istennek, es az ő aldott Szent Fianac, az Iesus Christusnac Istenségekről igaz vallástétel. Kv 1571. J iij lev.
²⁷ Rövid magyarazat. 14.
²⁸ De dualitate — Értekezés a kettős istenségről. (ford. Márkos Albert) Kv 1943. 24.
²⁹ Uo. 27, 44.
³⁰ Első része az Szent Irsnac. VII. prédikáció Jézusról.
³¹ Uo. A s lev.
³² Rövid magyarazat. 64.
³³ De dualitate. 27.
³⁴ Rövid magyarazat. 41, 52; lásd még: Első része az Szent Irsnac. IV. prédikáció Jézusról.
³⁵ Pall, Francisc, Främintärire sociale și religioase din Cluj in jurul anului 1570. Cluj 1962.; Goldenberg, Samuil, Clujul în secolul XVI. București 1958.; Pirnát Antal, Die ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren. Bp 1961.
³⁶ Refvtatio scripti Petri Melii. Gyv 1567. Epistola dedicatoria.
³⁷ Az egy ő magatol valo felséges Istenről. Hagymássi Kristófhhoz intézett ajánlás.
³⁸ Erdélyi országgyűlési emlékek. Bp 1877. II. 343.
³⁹ Rövid vtmutatas az Istennek igeienec igaz értelmere. A ij lev.
⁴⁰ Az egy ő magatol valo felséges Istenről. b lev.; lásd még: Az egy Attia Istennek, es az ő aldott Szent Fianac. Hhh ij lev.
⁴¹ Az egy ő magatol valo felséges Istenről. A lev.
⁴² Bodor András (fordító), Újabb adatok egy négyszázéves perről. KerMagv 77 (1971). 59.
⁴³ Lampe, Frigyes — Debreceni Ember Pál, Historia ecclesiae ref. in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 147—148; lásd még: Catechismus ecclesiarum in natione Hungarica per Transilvaniam. Kv. 1566.
⁴⁴ Kathona Géza, A heidelbergi káté deformálódása az antitrinitárizmussal vívott harcokban. (A heidelbergi káté története Magyarországon.) Bp 1965. 99—111. A gyulafehérvári első hitvita történetét tárgyaló összefoglalások: Jakab Elek, i.m. 72—73. — Pokoly József, Az erdélyi református egyház története. Bp 1904. I. 191—193. — Borbély István, A magyar unitárius egyház hitelvei a 16. században. Kv 1914. 11—12; A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. Kv 1925. 17; Révész Imre, Magyar református egyháztörténet. Debrecen 1938. I. 156—157. A gyulafehérvári első hitvita tételeit, valamint az 1566. máj. 19-én tartott marosvásárhelyi zsinat határozatait az 1566-ban megjelent Catechismus Ecclesiarum Dei... F2—G3 levelein található „Sententia Concors“ c. munkálat tartalmazza.
⁴⁵ Brevis enerratio disputationis Albanae. Gyv 1568. A iij-B ij.; lásd még: Lampe—Ember, i.m. 254—255; Jakab E., i.m. 103—128.
⁴⁶ Az váradi disputationac avagy vetelkedesnac az egy Attya Istenről és annac Fiarol, az Iesus Christusról és a Szent Lélekről igazán valo élő számlalássá. Kv 1569 [1570] A lev. Szövegkiadását Nagy Lajos és Simén Domokos rendezte sajtó alá, A nagyváradi disputatio cimen, Kv 1870.
⁴⁷ Kénosi Tózsér J.—Uzoni Fosztó I. i.m. I. 132; Borbély I., Adalék XVI. százévi drámaidalmunk történetéhez. KerMagv 44. (1909) 97.; A magyar irodalom története. I. r. Bukarest 1950. 97.
⁴⁸ Alszezi Zsolt, Magyar drámái emlékek. Bp 1914. 118.; lásd még: Kanyaró Ferenc, Disputatio Debrecensis. Koszoru, 1879. 343—366; Firtos Ferenc, A debreceni disputa. Szászváros 1917; Horváth János, A reformáció jegyében. Bp 1967. 359; Esze Tamás, A debreceni disputa, Studia et Acta sorozatban II. Bp 1967, 433—472; Varjas Béla, A reformáció drámái. (A magyar irodalom története 1600-ig. Bp 1964. 356—362.)

⁴⁹ Válaszuti György, *Az petsi kereztien rendnek meltatlan praedikatoranak Valazuti Georginak Scarica Matheval, az kevieknek tiszteletes es böcsületes praedikatoranak Petsen valo beszélgeteseknek...* Kézirat 41. lev.; Borbély I., *Unitárius iskoladrámák a XVI. században*. Itk 1913. 326—333. A pécsi disputáció szövege, első ízben rövidesen nyomtatásban is megjelenik, az MTA kiadásában Németh S. Katalin és Dán Róbert gondozásában.

⁵⁰ *De dualitate*, 48.

⁵¹ *Az Szent Irasnac Fvndamentomabol vött magyarazat*. Gyv 1568. B ii lev.

⁵² *Az egy ő magatol való felséges Istenről*. K iij — L lev.

⁵³ *Rövid magyarazat*, 91.

⁵⁴ Pokoly József, *Bogáthi magáról és Dávid Ferenczről*. KerMagv 37 (1902). 265.

⁵⁵ Dávid Ferenc több munkájában így nevezi magát: „a megfeszült Jesus Christusnac szolgálta”; lásd pl. *Rövid magyarazat, Első resze az Szent Irasnac, Rövid utmutatas az Istennek igeienec igaz értelmere, Az Szent Irasnac fvndamentomabol vött magyarazat, Az egy ő magatol való felséges Istenről stb.*

Dr. FERENCZ JÓZSEF

AZ ELSŐ NEMZETKÖZI UNITÁRIUS KIADVÁNY

Előadásomnak tárgya egy Erdélyben, a XVI. században latin nyelven megjelent munkával kapcsolatos egyes problémák ismertetése. E munka címe *De Falsa et Vera Unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti Cognitione*. E mű két könyvből áll és címe magyarul *Az egy Isten hamis és igaz ismeretéről való tudomány*. Az első könyv 9, a második 15 fejezetet tartalmaz. A könyvet a szerzők ajánló levelükben a fejedelemnek, János Zsigmond választott királynak ajánlották 1567. augusztus 7-éről keltezve. A könyv címdalán látható 1567. évi keltezés sajtóhiba. Az előszó szövegéből kiderült, hogy a munka a gyulafehérvári nyomdában 1568-ban jelent meg.

A munka a szerző nevét nem tünteti fel, hanem azt mondja, hogy írói „ministris ecclesiarum consentientium in Sarmatia et Transylvania”, a lengyelországi és erdélyi egyetértő eklézsiák papjai. Az első könyv Isten hamis, a második Isten igaz ismeretéről szól. Az első a szentháromság tanával szembeni szigorú kritikát tartalmazza, a második a szerzők által igaznak tartott vélekedéseket közli Istenről és Krisztusról.

Jakab Elek 100 évvel ezelőtt, 1879-ben írt Dávid Ferenc-monográfiájában e munkát Dávid Ferenc művének tartja. Megállapítja, hogy a cím kedvezés a lengyelek irányában.¹ Az ajánlásból magából kiténik, hogy a munkát „több jeles férfiak” írták. Rá kell mutatnunk azonban arra, éppen Jakab Elek megállapításaival szemben, hogy már Jakab művének megjelenése előtti időben az unitárius Simén Domokos foglalkozott az unitáriusok nyomdáival és az azokban megjelent kiadványokkal. Ennek rendjén a szerzősége vonatkozóan az alábbi megállapítást tette: „A mű kiváló szakismerettel az egyházi atyák munkáinak, a XVI. század írói nézeteinek és viszonyainak, valamint a bibliának alapos ismeretével van írva. A cím után ítélve a művet a lengyelhoni és az erdélyi unitárius papok készítették. De úgy látszik, hogy mielőtt ők evvel a nyilvánosság tereére léptek volna, több ideig dolgoztak rajta. Csak miután készen volt és